

*Віталій Васильович Тельвак,
викладач кафедри загальної історії Дрогобицького
державного педагогічного інституту ім. Івана Франка*

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ НА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Багата історико-культурна спадщина Михайла Грушевського є об'єктом незмінного зацікавлення дослідників. Проте останнім часом у грушевськознавстві став переважати метод критицизму щодо спадщини найвидатнішого українського історика. Так, з легкої руки О.Пріцака, в літературі утвердилась думка, що М.Грушевський перейняв від М.Драгоманова упередження до унії та уніатів і застереження до православ'я (Див. про це докл.: 10,188). Як показали І.Гирич та В.Ульяновський, критика на адресу унієзнавчих праць М.Грушевського є складовою частиною кількох міфологем навколо його імені, які традиційно повторюються у різноманітних виданнях (6, 521). На думку Л.Тимошенка, теза про упереджене ставлення М.Грушевського до унії та уніатів ґрунтується на неповній інформації про наукові та публіцистичні праці М.Грушевського різних періодів його життя та творчості (11, 189).

Варто відразу зазначити, що генезу та переведення унії історик досліджує в контексті реалій української дійсності другої половини XVI – початку XVII ст. Його висновки щодо наслідків Берестейської унії стосуються саме цієї доби; вони досить категоричні, переважно негативні, хоч і достатньо виважені. Менш дослідженими є в його працях сторінки історії уніатської церкви XVIII - XIX ст.

Історії Берестейської унії М.Грушевський присвятив великі розділи в V-му та VI-му томах "Історії України-Руси", значну частину праці "Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці", менші розділи в "Ілюстрованій історії України" та "Нарисі історії українського народу". У 20-х роках він звертається до історії Берестя в праці "З історії релігійної думки на Україні" та 5-6-му томах "Історії Української літератури". Цікавими і цінними є також його унієзнавчі рецензії, статті, передмови до праць з історії української церкви тощо.

В історико-церковних працях М.Грушевського сформульовано методологічні засади оцінки Берестейської унії. Виділяємо два

найсуттєвіші принципи його підходу до проблеми. По-перше, це принцип позаконфесійної оцінки Берестейської унії та релігійної боротьби в Україні; по-друге, оцінка унії із загальнонаціональних позицій двоконфесійного, після Берестя, українського народу.

Праці М.Грушевського з історії Берестейської унії створювались не на порожньому місці. Унієзнавство на кінець XIX ст. нагромадило значний джерельний потенціал, який, проте, в жодній історичній праці не знайшов ні повного охоплення, ні синтетичного узагальнення. Приступаючи до комплексного опрацювання історії Берестейської унії, історик чітко уявляв собі здобутки історіографії XVIII-XIX ст., дійшовши висновку, що історіографія унії належить до найкраще вивчених проблем української історії, хоч і не у всіх ділянках однаково. Найкраще вивченим він уважав довершення унії, менше – її передісторію. Історія унії, резюмував М.Грушевський, "досі трактується занадто *cum ira et studio* і поступові в збиранню й збагаченню фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступ в зрозумінню й справедливим об'ясненню сих фактів" (З, Т.V, 657).

Добре відомою є оцінка М.Грушевським наслідків Берестейської унії, яка, на його думку, "внесла роздвоєння серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу". (З, Т.V, 613). Наголошуємо, що згадана оцінка стосується тільки епохи пізнього середньовіччя і початку новітньої доби. Враховуючи ті обставини, що переговори з папою римським велись конспіративно і нагадували, за своїм характером, клерикальну інтригу, він кваліфікував їх як змову владик проти своєї віри і суспільності. Два паралельні собори в жовтні 1596 р. поклали початок розколу української церкви.

Звертаємо увагу на те, що характеристика М.Грушевським Берестейської унії як акту, що розколов церкву та суспільство, зустрічається лише в "Історії України-Руси". У популярних нарисах, призначених для широко загалу, подібні оцінки практично відсутні, що в цілому властиво для творчого методу вченого, який, як відомо, намагався уникати синтетичних узагальнень.

Концепція історії Берестейської унії М.Грушевського далеко не бездоганна і в чомусь, напевно, застаріла. Мало уваги історик приділяє уніатській стороні при висвітленні міжконфесійної боротьби після проголошення унії. Сама боротьба зображена переважно як боротьба проти унії, звідки випливає концентрація уваги на

насильніцьких діях уніатів; відповідні дії з боку православних історик зображує фрагментарно.

Такий підхід відповідав концепції М.Грушевського, згідно з якою Берестейська унія трактується як акт, що дестабілізував на кілька десятиліть суспільство. Спробуємо вдуматися в хід думок ученого. Остання третина XVI – початок XVII ст. – це епоха першого національного відродження, перших кроків боротьби за національне визволення (перші козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.), релігійний фактор у цій боротьбі є визначальним. Здавалося б, релігія та церква повинні сконсолідувати суспільство, а вийшло навпаки: стався болючий розлам, який не сприяв (принаймні в той час) вирішенню першочергових завдань національного руху. Тому, напевно, його тлумачення подій скидається на звинувачення Берестейської унії та наслідків, які вона викликала. Вочевидь, саме ставлення до Берестейської унії з точки зору "непрогресивності" її для розвитку національного руху тієї пори довело М.Грушевського до несхвальних її оцінок назагал.

Як впливає із праць М.Грушевського, феномен Берестейської унії та греко-католицької церкви полягає в тому, що з дестабілізуючого фактора української дійсності кінця XVI-XVII ст. новоутворена українська церква змогла перетворитись у важливий чинник національного відродження. Ця феноменальна трансформація значно прискорила з переходом Галичини, де унія була прийнята найпізніше, до Австро-Угорщини зі значно м'якшими політичними умовами. Даний висновок підтверджує припущення І.Гирича та В.Ульяновського, яке підтримав Л.Тимошенко, що, залишаючись вірним православ'ю до кінця свого життя, М.Грушевський цілком толерантно ставився до УГКЦ та її духовенства; це знайшло відбиток у його історичних працях (6, 528; 11, 202).

Унієзнавчі праці М.Грушевського стосуються, насамперед, українських земель Речі Посполитої. Значне місце в них посідає й історія унії на білоруських землях, що пояснюється, звичайно, тим, що протягом досить тривалого історичного часу українські і білоруські землі були об'єднані в рамках однієї держави. Національні, соціально-економічні та культурні чинники тісно пов'язали два братніх народи, тому історик використовує для їх характеристики об'єднуючий термін "Русь". Полемізуючи із російськими істориками – прихильниками "звичайної схеми руської історії", М.Грушевський

обстоює, поряд з історичною самостійністю українського народу, незалежні історичні підвалини народу білоруського. На думку вченого, серед усіх східнослов'янських народів білоруси посідали особливе місце. "Роля її (білоруської народності – В. Т.) немаловажна, – пише історик, – вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народності, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, – з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен" (1; 9).

Історичне співжиття українського та білоруського народів взаємозбагатило їх. З цього приводу М.Грушевський писав, що "...українська народність приймала не одно, що йшло від білоруської – напр., білоруські елементи актової мови". Така національно-культурна та соціально-економічна конвергентність ще більше посилилась у XVI-XVII ст., коли релігійні відносини розвивались під знаком церковної унії.

З огляду на сказане стає зрозумілим, чому дослідник аналізує, при з'ясуванні передумов унії, реалії не тільки української, а й білоруської дійсності XV-XVI ст., зокрема, національно-політичну та релігійно-культурну боротьбу українсько-білоруського народу проти пануючих польсько-католицьких кіл.

Історик підкреслює важливий психологічний фактор, котрий мав місце у процесі визрівання унійної ідеї – українська і білоруська суспільність Литви-Польщі "привикла жити в приємнім почутті" своєї релігійної солідарності із православними народами: Московією, Волощиною, Грецією та балканськими слов'янами. "Ця спільність, – підкреслює М.Грушевський, – не бозна-що давала реального, але морально підтримувала, і втратити цей зв'язок, відмовившись від старої церкви, могло здаватись небезпечним" (2; 68).

Однією з причин унії, як відомо, був вплив та значне поширення реформаційних течій. Як зазначає М.Грушевський: "польсько-литовські землі, втім, західноукраїнські та Білорусь укрились доволі значною сіткою євангельських громад різних конфесій" (3, Т. VI, 423). Він стверджує, що саме через Білорусь, де реформаційні впливи були відчутнішими, "рефлекси сих течій ішли й на українські землі". Досліджуючи "білоруський" аспект проблеми, історик виокремлює дві тенденції – поширення принесених з європейських теренів ідей унітаріїв та протестантів і виникнення "домородного, на православнім

грунті вирощеного раціоналізму". Він відзначає поширення реформаційних впливів серед білоруської шляхти, називає імена покровителів протестантів: Миколу Радиви́ла Чорного, "воєводу виленського і канцлера в. кн.", Миколу Радиви́ла Рудого, "воєводу виленського і гетьмана в. кн.", Яна Кишку, старосту жмудського та інших. Грушевський наводить також багату географію євангельських громад в Білорусі (2, 70). Проте, на думку вченого, "глибшого коріння цей євангельський рух не мав ні між польсько-литовським, ані між українсько-білоруським громадянством". Незважаючи на ці заходи, криза в церкві все більше поглиблювалась.

На відміну від католицької церкви, яка швидше переборола кризу, православна переживала найгірші часи. У другій половині XVI ст. посилюється тиск на руську церкву з боку Царгороду, в країну наїжджають патріархи, які нетактовно втручаються у внутрішнє церковне життя і чинять сваволлю. Поряд з цим посилюється тиск і з боку католицтва. У таких скрутних умовах ідея унії як виходу із кризового становища зароджується в умах руських ієрархів. Православна ієрархія виступала за сепаратне об'єднання руської церкви з католицькою на компромісних засадах. М.Грушевський наголошує, що єпископи задумали перейти під зверхність папи римського, щоб звільнитись від сваволі патріархів. З іншого боку, перспектива прилучення до римської церкви відкривала православним не тільки можливість духовних та культурних переваг, а й обіцяла суто матеріальні вигоди. Була ще одна мета – звільнитись від впливу братств, у діяльності яких проявлялись елементи реформації церкви.

Отже, руський єпископат перейшов на початку 90-х рр. XVI ст. на унійні позиції. Хоч, як зазначає М.Грушевський, плани унії тримались до слушного моменту у великому секреті, а сама вона мала характер "клерикальної інтриги", відомості про неї проникли в суспільство і одразу викликали вибух обурення. З того ж часу "українські і білоруські землі були ареною дальшої неустанної агітації проти унії" (3, Т.V, 601). Історик говорить про надзвичайно сприятливі умови, які виникли в 90-х рр. XVI ст. для втілення в життя ідеї унії: уніатську партію підтримав уряд Жигмонта III, московська держава переживала важкі часи і не могла, як раніше, втрутитись у релігійну боротьбу на українсько-білоруських землях, на патріаршім престолі в той час "перемінялось багато непевних осіб", що вели боротьбу за владу, отже, також не могли втрутитися в цю справу.

Саме за таких умов був скликаний Берестейський собор для проголошення церковної унії.

Напередодні Берестя стольним містом Київської православної митрополії, через занепад Києва як політичного та культурного центру Русі, було Вільно. Власне резиденцією київських митрополитів був Новогрудок у Білорусі (Гродненське воєводство). Церковні собори, з огляду на це, у 90-х рр. XVI ст. скликалися митрополитом у Белзі та Бересті – недалеко від резиденції. Цікаво, що проведення собору для проголошення унії планувалося спочатку в січні 1596 р. в Новогрудку, про що свідчить грамота М. Рагози від 28 жовтня 1595 р. (7, 109). Але після повернення Потія і Терлецького з Риму собор відбувся в Бересті, що пояснюється звичайно кількома факторами: близькістю Берестя до центру митрополії, а також тим, що Берестейським єпископом був Іпатій Потій – "апостол унії". М.Грушевський докладно аналізує склад учасників собору: серед семи єпископів, що підписали акт унії, – троє були білоруськими: два єпископи (Г.Герман – Полоцький і Вітебський, І.Гоголь – Пінський і Турівський), а також Паїсій, архімандрит Мінський. Хоч М.Грушевський і не акцентує на цьому уваги, проте з його характеристики складу собору видно, що владики всіх білоруських єпархій прийняли унію.

Православне духовенство, шляхта і магнатерія доводили, що єпископи не мали права прийняти унію без їхньої участі і без згоди патріархів-зверхників православної церкви. Тому вони, одночасно з уніатським собором, скликали свій собор, що поділявся на коло духовне і світське. Коло духовне від Білорусі представляли депутати всіх єпархій: Іларіон, архімандрит Супрасльський; Єлисей, архімандрит Пінський; О.Никольський, протопоп Слуцький та ін. Коло світське представляли депутати більшості білоруських міст: Берестя, Пінська, Гродно, Мінська, Вітебська та ін. М.Грушевський відзначає активну антиуніатську позицію православних депутатів. Православний Берестейський собор ("антисобор") історик назвав "національним українсько-білоруським конгресом" (5, 209). Два паралельні руські церковні собори поклали початок розколу церкви і народу.

Доволі симптоматичними є оцінки М.Грушевським релігійної боротьби у перші поберестейські роки. Запровадження унії, як зазначає вчений, відбувалося переважно силовими методами: при

відбиранні храмів уніати ламали двері, побивали православне духовенство та прихожан. М.Грушевський наводить обширну географію боротьби православних за віру на білоруських землях. Так, навіть у митрополичій резиденції в Новогрудку відбувся бунт православних проти прийняття унії, де повсталим вдавалося на певний час змусити місцевих священиків зректись унії (3, Т. VI, 585). Проте цей бунт, як і решта подібних у Білорусі, був жорстоко придушений. "У Минську, – пише історик, – і по інших містах силоміць забирають церкви королівського надавання, б'ють і забивають священиків і монахів та інші великі насильства чинять" (3, Т. VII, 504). Не менш трагічними були події в Бересті, де виник збройний конфлікт між православним міщанством та братством, з одного боку, і уніатськими та католицькими представниками, з іншого. В ньому також зазнали поразки православні. Терор з боку уніатів загострював і без того складну ситуацію, провокуючи до подібних дій православному стороні. "12/XI в Витебську, – пише М.Грушевський, – роз'ярена юрба вбила уніатського владику Кунцевича, найбільше войовничого репрезентанта унії, що своєю гострою, безоглядною боротьбою з православ'ям викликав грікі докори навіть такого вірного протектора унії, як литовський канцлер Лев Сопіга" (3, Т. VII, 511). Причиною бунту були дії "екзальтованого та фанатично відданого католицькій ідеї архієпископа" – згаданого дня він вкотре видав наказ заарештувати православного священика. Обурені православні міщани кинулись до резиденції архієпископа, щоб визволити свого душпастиря. В сутичці між ними та слугами архієпископа загинув і сам Й.Кунцевич. "Така нечувана пригода дала привід королеви вилити фіал ярості на православних", – резюмує Грушевський наслідки цього бунту, – у православних позабирано храми, судова комісія винесла смертні вироки десяткам людей. Вчений підсумовує, що "уніатська сторона скористала з сеї нагоди для нового натиску на православних". Отже, політична боротьба, з огляду на швидке покатоличення українсько-білоруської шляхти та значне проуніатське лоббі в сенаті, була православними програна. Зовсім іншими були наслідки літературної полеміки православних з уніатами. Літературно-полемічна аргументація православного табору є набагато переконливішою як з канонічного, так і з літературного боку.

М.Грушевський аналізує діяльність деяких єпископів першої

третини XVII ст., зокрема, Полоцького владика М.Смотрицького, який перейшов у 20-х рр. на унію. Метаморфозу християнського світогляду письменника вчений розглядає на тлі релігійно-ідеологічних пошуків білоруської шляхти того часу. Творчість Мелетія Смотрицького історик характеризує як найвище досягнення полемічного жанру (4, 239). Така літературно-культурна перевага над уніатами та католиками була дуже важливою, бо цим "українська суспільність (і білоруська разом) своєю культурною діяльністю доказала життєвість свою і здатність до поступу і розвою, показала, що для такого поступу і розвою їй бракує тільки прав, свободи від перешкод, які ставилися їй неприхильними історичними обставинами" (5, 224). Розглядаючи історію церкви в XVII-XVIII ст., М.Грушевський зосереджує увагу в основному на українських землях, що пояснюється тим, що історичні долі українців та білорусів після Хмельниччини розійшлися. Цей аспект чітко проглядається на прикладі подальшої долі унії в українських і білоруських землях: якщо на Україні існували паралельні церковні структури, то в Білорусі – одна уніатська. Причиною цього М.Грушевський вважає відсутність організованої сили, що могла би об'єднати "порізнені остатки православної білоруської суспільності" (3, Т. VII, 601).

Історія церкви в Білорусі не була об'єктом спеціальної уваги М.Грушевського, він розглядав її крізь призму спільності історичного розвитку двох братніх народів. Проте свідчення, наведені істориком у загальному контексті, є досить цікавими і важливими.

Сучасна білоруська історіографія зважає на висновки найвидатнішого українського історика. Оцінки М.Грушевського загалом відповідають концепціям білоруської національної історіографії, яка розглядає Берестейську унію як спробу українсько-білоруського культурно-національного відродження (8, 9; 9, 5).

1. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. – Львів, 1991.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні // М.Грушевський. Духовна Україна. – К., 1995.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. – К., 1994; Т. VI. – К., 1995; Т. VII. – К. 1995.
4. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. VI. – К., 1995.
5. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // М.Грушевський. Духовна Україна. – К., 1995.
6. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла

- Грушевського // М.Грушевський. Духовна Україна. – К., 1995.
7. Ліковський С. Берестейська унія (1596). – Жовква, 1916.
  8. Марозава С. Брестская унія у нацыянальна-культурным развіцці Беларусі (Гістарыяграфія праблемы) // 3 гісторыі уніяцтва у Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). – Мінск, 1996.
  9. Марозава С. "Как было нам вольна, згодна з нашым звычайем..." // Беларуская мінуўшчына. – Мінск, 1996 – № 4.
  10. Пціцак О. Історыясофія Михайла Грушевського // М.Грушевський. Історія України-Русі. – К., 1991. – Т. 1.
  11. Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. – 1996. – № 1-4.

Віталій Тельвак. Берестейська унія на білоруських землях у дослідженнях Михайла Грушевського. У статті аналізуються історико-церковні дослідження М.Грушевського, зокрема, реалізація Берестейської унії на білоруських землях. Викладено основні методологічні засади підходу історика до проблеми. Зазначено, що вчений об'єктивно та толерантно досліджував історію двох основних конфесій українського християнства. Зроблено висновок про місце унієзнавчих праць ученого в історіографії XIX-XX ст.

Виталий Тельвак. Берестейская уния на белорусских землях в исследованиях Михаила Грушевского. В статье анализируются историко-церковные исследования М.Грушевского, в частности, реализация Брестской унии на белорусских землях. Определены основные методологические принципы подхода историка к проблеме. Отмечено, что ученый объективно и толерантно исследовал историю двух основных конфессий украинского христианства. Сделан вывод о значении униеведческих работ ученого в историографии XIX-XX вв.

Vitaliy Telvack. The Best Union on the Belorussian lands in M. Grushevskiy researches. In this article the historical and religious researches of M. Grushevskiy is under analysis, especially the implementation of the Brest Union on the Belorussian lands. The main methodological approaches of the historian to the problem are laid out. It is pointed out, that the scientist investigated objectively and tolerantly the history of both main denomination of Ukrainian christianity. The conclusion is made about the place of the investigations of the Union in the historiography of the XIX-XX century.